

**ԿԱՐԵՆ ԹՈՒՆԱԹՅԱՆ
(ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ)**

**ԺԱՅՌԱՊԱՏԿԵՐԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ**

Հայաստանի տարածքը, որը նախնադարյան մշակույթի ժառանգան հիմնական օջախներից է, բնականաբար, հարուստ է ոչ միայն ժայռապատկերներով, այլև դրանց գոյության մասին հնագույն վկայություններով:

Հայաստանում ժայռապատկերների առկայության մասին հայտնի էր դեռևս Մովսես Խորենացուն: Նա հրաշապատումի ձևով, փրկել ու մեզ է հասցրել ժայռագրության ու տառաստեղծման աղբյուրների մի հնագույն վկայություն՝ Մաշտոցի երազը. «Եվ տեսանէ ոչ ի քուն երազ և ոչ յարթնութեան տեսիլ, այլ ի սրտին գործարանի երևութեցեալ հոգւոյն աչաց թաթ ձեռին աջոյ՝ գրելով ի վերայ վիմի Ա, Ե, Է, Ը, Ի, Ո, Ի, զի որպէս ի ձեան վերջը գծին կուտեալ /կուտակեալ/ ունէր քարն: Եվ ոչ միայն երևութեցաւ, այլ և հանգամանք ամենայնին որպէս յաման ինչ ի միտս նորա հաւաքեցաւ»¹:

Պատմահոր երկրորդ վկայությունը ժայռափորագրման առթիվ՝ Հայկի թոռ Պասքամի տոհմից սերող դյուցազն Տորք Անգեղի արժիվներ գրելու մասին է. «... երգէին մմա բուռն հարկանել զործաքար վիմաց ձեռօք, ուր ոչ գոյր գեզութիւն, և ճեղքել ըստ կամաց մեծ և փոքր. և քերել եղնգամբքն և կազմել որպէս տախտակ, և գրել նոյնպէս եղնգամբք իւրովք արծուիս և այլս այսպիսիս»²: Նշեն, որ աշխարհաբարի վերածելիս Ստեփանոս Մալխասյանցը «գրել արծուիս»-ը դարձրել է «գծում էր արծիվներ»³, ինչը բնագրային իմաստից շեղում է: Խորենացու այս տեղեկության և ժայռապատկերների կապի մասին ազգագրագետ Խաչիկ Սամվելյանը 1931 թ. նշել է, որ Պատմահոր տողերում «պահպանվել են

¹ Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց, աշխ. Մ. Աբեղեան և Ս. Յարութիւնեան, Տփղիս, 1913, Գ զիրք, ԾԳ (վերահրատ. եր., 1991, լրացումները Ա.Բ. Սարգսեանի) (այսուհետ՝ Խոր.), էջ 327: Գրեթե նույնն է հաղորդում նաև Ղազար Փարպեցին (Ղազարայ Փարպեցույ Պատմութիւն Հայոց, Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան, քնն. բնագիրը Գ. Տեր-Մկրտչյանցի և Ստ. Մալխասյանցի, եր., 1982, Ժ, էջ 34): Գարագաշեան Ա.Ս., Քննական պատմութիւն հայոց, մասն Գ, Թիֆլիս, 1895, էջ 191-193: Ղանիելյան Է.Լ., Հայաստանում քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելու հոգևոր ակունքները և պատմական նշանակությունը, եր., 1997, էջ 48-49:

² Խոր., Բ զիրք, Ը, էջ 115:

³ Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, թարգմ., ներած. և ծանոթ. Ստ. Մալխասյանցի, եր., 1968, Բ զիրք, Ը, էջ 138:

հետքեր այն հնագույն դարաշրջանից, երբ մարդիկ իրենց տեխնիկական ճարտարվեստը արտահայտում էին միայն սեփական ձեռքով ու քարով»⁴:

Սեպագրագետ, արևելագետ Նշան Մարտիրոսյանը «շատ հետաքրքրական և մշակութային պատմության համար հույժ կարևոր» համարելով այս տեղեկությունը, Տորքի փորագրած «...արծիվի և ուրիշ կենդանիներու և առարկաներու պատկերները» առնչել է մ.թ.ա. II-I հազ. փոքրասիական մեհենադրոշմների հետ⁵: Շարունակելով նրանց, բանագետ Արամ Ղանալանյանը նշել է, որ Հայաստանում հայտնաբերված «...հազարավոր հիանալի ժայռապատկերները ... ավանդական Տորքին վերագրված քարավեստի այդօրինակ նմուշներից են, որն այնքան տարածված ու ծաղկած է եղել Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչների մոտ»⁶:

Առավել ուղղակի վկայություն է Անանիա Շիրակացու հաղորդածը. «Զգայարանք առաջնոցն սուր էին քան զայժմուցս՝ զոր վկայեն բազումք. վասն որոյ ոչ միայն զարեգական գնացս կարացին նկատել, այլ եւ զբոլոր լուսաւորացս կարացին դրոշմել եւ ճանաչել»⁷ («նախնիների զգայարաններն առավել սուր էին, ինչը շատերն են վկայում. ուստի ոչ միայն արեգակի շարժումը կարողացան նկատել, այլև բոլոր մյուս լուսատուների շարժումը կարողացան դրոշմել ու ճանաչել») (ընդգծումները՝ Կ. Թ.)⁸:

Հայոց գիտության հսկայից պահպանած այս հատվածն առանձնահատուկ նշանակություն ունի. սա հավանաբար ժայռապատկերների վաղեմության և հավաստիության աշխարհում հայտնի հնագույն մատենագիտական վկայությունն է, քանզի «դրոշմել» բառը քարի վրա փորագրել, արձանագրել, քանդակել է հուշում: «Դրոշ» արմատից, որն ունի նաև «կուռքի պատկեր, արձան» իմաստ, ծագում են «դրոշել» (փորել, քանդակել), «դրոշագործութիւն» (արձանագործութիւն), «դրոշեալ» (քանդակեալ պատկեր) բառերը: Ավելին. նկարադրոշմ նշանակում է «գիր, նշանագիր»⁹: Ստ. Ասլխասյանցն էլ ընդգծում է «դրոշ» և «դրոշել» բառերի կիրառման սրբազնական կողմը՝ «քանդակուած պատկեր, արձան, յատկապէս աստուածների արձան, կուռք: Արձան քանդակել, կուռք

⁴ Սամուելյան Խ., Հին Հայաստանի կուլտուրան, Կ. Եր., 1931, էջ 307-308:

⁵ Գիլգամեշ, Հին Արևելքի դյուցազնավեպ, թարգմ. և մերած. Նշան Մարտիրոսյանի, Եր., 1963, էջ 12-13:

⁶ Ղանալանյան Ա.Տ., Ավանդապատում, Եր., 1969, էջ 6ևԹ:

⁷ Անանիա Շիրակացի, Տիեզերագիտութիւն և տոմար, աշխատ. Աշ. Աբրահամյանի, խմբ. Հ. Աճառյան, Եր., 1940, ԾԹ, էջ 83-84:

⁸ Հ. Գաբրիելյանն, իր հետազոտության շրջանակներում հպանցիկ անդրադառնալով այս հատվածին, մեկնաբանել է այն, առնչելով զգայությունների ու ճանաչողության հետ (Գաբրիելյան Հ., Հայ փիլիսոփայության պատմություն, Եր., 1976, էջ 99):

⁹ Աճառյան Հր., Հայերեն արմատական բառարան, Կ. Ա, Եր., 1971, էջ 694, 697:

շինել: Դրօշեալ գիրք նուիրականք, քանդակված մեհենական գրութիւն, եգիպտական մեհենագրութիւն, հիերոգլիֆներ»¹⁰:

Կարևոր է այն, որ Անանիա Շիրակացին նշում է գործընթացի փուլերի հերթականությունը. «նկատել, դրոշմել և ճանաչել», այսինքն՝ նախ պետք էր նկատել դրանց շարժումները դիտելով երկնային լուսատուները, ապա դրոշմել արձանագրել, կուտակել գրանցումները և հետո միայն ուսումնասիրելով դրանք՝ ճանաչել, հասկանալ: Ուրեմն, Շիրակացին VII դարում արդեն քաջատեղյակ էր ու համոզված, որ հնում, իր ապրած ժամանակից էլ շատ առաջ, լուսատուների շարժումների վերաբերյալ դիտողական տվյալները սևեռվել են՝ դրոշմվել քարի վրա: Այսինքն, նրա բերած տեղեկությունը նաև աստղագիտական ժայռապատկերների գոյության վկայություն է:

Ասվածի վառ ապացույց կարող է ծառայել Գեղամա լեռների Աստղաբերդ հնավայրում 1990 թ. նկատածս հետևյալ ժայռապատկերը: Այն ունի ավելի քան 1 մ երկարություն և ամուր սևեռված է տեղում: Կարծում են, որ սա աստղագիտական գրանցումների աղյուսակ է, որ նշում է երկու լուսատուի տեսանելիության պայմանները: Երևում են երեք հորիզոնական գծերով ձևավորված երկու շերտ, որոնք ծախսից, ուղղահայաց գծերով բաժանված են չորս մասի: Սա կարող է լինել չորս օր, ամիս, տարի կամ, ասենք, տասնամյակ: Պատկերված է երկու լուսատու՝ իրենց տեսանելի մեծությանը համապատասխանող օղակներով և խորհրդանշաններով: Ձախից առաջին սյունակում երկուսն էլ չեն երևում, երկրորդում՝ նույնպես, երրորդում երկուսն էլ փոքր կամ թույլ են, չորրորդում վերևինը մեծ է կամ պայծառ, մյուսը չի երևում: Եվ գրանցման այս գործընթացը հավանաբար կիսատ է մնացել, այլապես նշումները շարունակված կլինեին դեպի աջ: Դա հավանական է դառնում նաև գծերի՝ քարաբեկորի մյուս կողմն անցնելու փաստից: Այսպիսով, քարի վրա գրանցում էին այդ լուսատուների դիրքն ու պայծառությունը՝ ժամանակի որոշակի, հավասար միջակայքերում, կուտակում դրանք և ապա միայն՝ եզրակացություններ անում դրանց շարժման ու փոփոխությունների մասին:

¹⁰ Սախասեանց Ստ., Հայերէն բացատրական բառարան, հ. I, Եր., 1944, էջ 546-547:

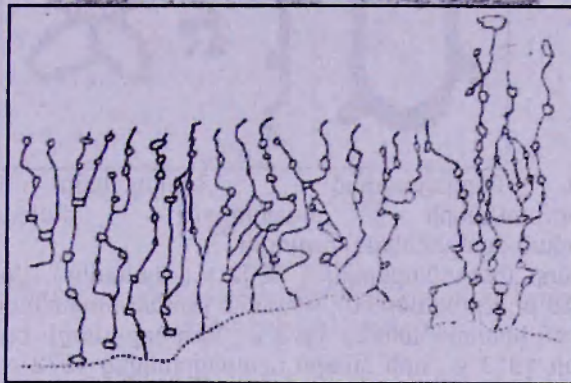

Հայաստանում ժայռապատկերների առաջին հայտնաբերումների առթիվ իս. Սամվելյանը գրել է. «Այդպիսի նշանագրերի հայտնաբերումը տեղի է ունեցել Հայաստանի սահմաններում տակավին անցյալ դարում. բավական է հիշել Շտրեկների անունը, որին և պատկանում է առաջնությունն այդ հարցում. այնուհետև մի շարք թե՛ օտար և թե՛ հայ բանասերներ հայտնաբերել են շարունակ այդպիսի նշանագրեր, որոնք դժբախտաբար մինչև այսօր չեն լույս տեսել, մինչդեռ նրանք ահագին նշանակություն ունեն մեր երկրի կուլտուրայի պատմության տեսակետից»¹¹:

Այդուհանդերձ, գիտության նորօրյա մակարդակում, հայ ժայռապատկերաբանության ծննդյան թվական կարելի է համարել 1902-ը, երբ ականավոր հայագետ Մեսրոպ մագիստրոս եպիսկոպոս Տեր-Մովսեսյանն առաջին անգամ ժայռապատկեր է տեսնում ու նկարագրում: Դա աշխարհահռչակ Մեծամոր հնավայրում էր: Դրանով նա, փաստորեն, արձանագրում է Հայաստանում առաջին ժայռապատկերի հայտնաբերումը, նշելով՝ «1902 թուին ... Հայ Ձեյվա գիւղի բնակիչներից ինձ պատմեցին, որ Կզլթափա կամ Կարմիր բլուր բարձրութեան վրայ կայ մի տեսակ օտարոտի գրութիւն, որ ոչ ոք չի կարողանում կարդալ: Այդ բլուրը, էջմիածնից վեց վերստ հեռու դէպի արեւմուտք, Այդրգեօլից մի փոքր տարածութեան վրայ, հրաբխային մի բլրակ է, առանձնակի ընկած, ամբողջովին բաղկացած կարմիր չեչաքարից: Բլրի ամենաբարձր կէտում, յիշած բնական հրաբխաքարի ոչ այնքան հարթ մակերեւոյթի վրայ, կայ մի քանի տող գրութիւն. չափազանց խոշոր մասշտաբով: Գրութիւնը բաղկացած է խորհրդանշաններից, իրար հետ սերտ շաղկապուած և մի քանի անգամ կրկնուած: Փորձեցի լուսանկարել, անկարելի եղաւ. ժայռը շատ է անկանոն: ... Արձանագրութեան բռնած տարածութիւնն է

¹¹ Սամվելյան իս., նշվ. աշխ., էջ 343, ծանոթ. 88:

երկայնութիւնը 5-6 լայնութիւնը 1-2 սաժէն ... Արդեօ՞ք դա հիտիտական գրութիւն չէ՞»¹²:

Մեծամորի այս ժայռապատկերը հետագայում նկատել է ֆիզիկոս, պրոֆ. Դ. Անժուրը և 1936 թ. տեղեկացրել ականավոր հնագետ Աշխարի-բեկ Զալանթարին, որն այն մեկնաբանել է որպէս Արագածոտնի նախնա-դարյան ոռոգման համակարգի քարտեզ¹³: 1938 թ. հնագետ Եվգենի Բայ-բուրուանը բլրի գագաթնային մասում նկարագրել է «*հիերոգլիֆիկ*» գրեր¹⁴: Փորագրված քարտեզն արտանկարվել ու հրատարակվել է 1961 թ.¹⁵, չափագրվել և լուսանկարվել՝ 1973 թ.¹⁶: Նկարներում մեծամորյան բազմաթիվ մեհենագրերից մի քանիսն են:

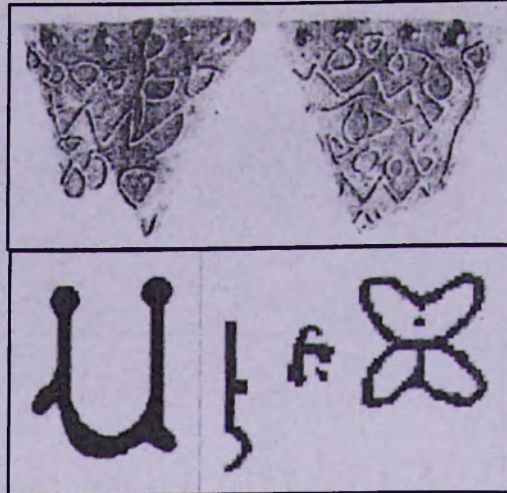
¹² Տէր-Մովսէսեան Ս., Արարատի և Արագածի գագաթներին, «Արարատ», 1913=ՌՅԿԲ, թիվ 1, էջ 65-66: 1 սաժէնը 2,13 մ է:

¹³ Խաչատրյան Մ.Ա., Արագածոտնի նախաուրարտական ջրաբաշխական համա-կարգի փորագրված գծագիրը, «ՊԲՀ», 1971, թիվ 3, էջ 128, նկ. 4:

¹⁴ Խանգաղյան Է.Վ., Սկրտչյան Կ.Դ., Պարսամյան Է.Ս., Մեծամոր, Եր., 1973, էջ 5:

¹⁵ Բարսեղյան Լ.Ա., Հայոց գիրը Մաշտոցից շատ առաջ, «Գիտություն և տեխնիկա», Եր., 1964, թիվ 3, էջ 49, նկ. 1:

¹⁶ Խանգաղյան Է.Վ., նշվ. աշխ., էջ 153, 155, նկ. 154, աղ. XXX-6:

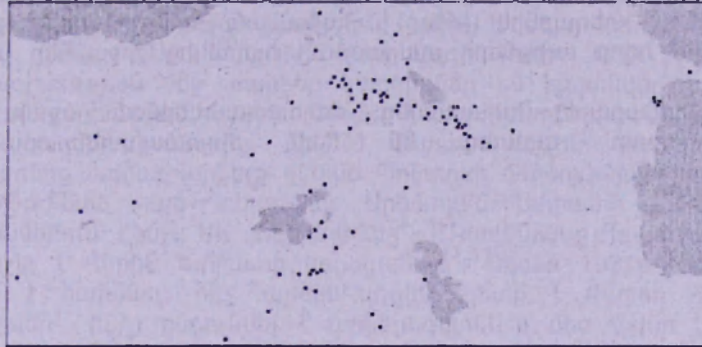

Ստորև ներկայացված է Հայաստանի և Արցախի Հանրապետությունների տարածքում ժայռապատկերների հայտնաբերման ժամանակագրությունը¹⁷:

Մեծամոր (հայտնաբերվել է 1902 թ., Արմավիր), Արագած (հայտ. 1909 թ., 1913 թ., Արագածոտն), Գեղամա լեռներ (հայտնաբերվել էր 1913 թ., որի մասին հրատարակվեց 1972 թ., Գեղարքունիք), Երեբունյք (տեղեկություն կար 1913 թ., որի մասին հրատարակվեց 1972 թ., Շիրակ), Արմավիր (հայտ. 1927 թ., Արմավիր), Ավան (տեղեկ. 1931 թ., Երևան), Մաստարա (տեղեկ. 1935 թ., Արագածոտն), Վարդենիկ (հրատ. 1935 թ., Գեղարքունիք), Հոռոմ (հրատ. 1942 թ., Շիրակ), Սևսար (հայտ. 1965 թ., Գեղարքունիք), Սյունիք (հայտ. 1966 թ., Վայոց ձոր, Սյունիք), Վարդենիս (հայտ. 1966 թ., Գեղարքունիք), Արտին (տեղեկ. 1967 թ., Արագածոտն), Քուչակ (հայտ. 1967-68 թթ., Արագածոտն), Նավասար (հայտ. 1968 թ., Սիւնիք՝ Երնջակ և Վասպուրական՝ Գողթն, այսօր՝ Նախիջևան), Շամիրամ (հայտ. 1969 թ., Արագածոտն), Այրք և Ներքին Շորժա (տեղեկ. 1969 թ., Գեղարքունիք), Քարաշեն և Իշխանասար (տեղեկ. 1969 թ., Սյունիք), Չիթհանքով (տեղեկ. 1969 թ., Շիրակ), Կաքավաձոր (հրատ. 1973 թ., Արագածոտն), Պտղնի (հայտ. 1970-ական թթ., Կոտայք), Քարվաճառ (տեղեկ. 1981 թ., Արցախ՝ Քարվաճառի շրջան), Բջնի (հայտ. 1987 թ., Կոտայք), Ագարակ (հայտ. 1989 թ., Արագածոտն), Բալահովիտ (հայտ. 1989 թ., Կոտայք), Կողես (հայտ. 1990 թ., Լոռի), Ոսկեհատ (հայտ. 1990 թ.,

¹⁷ ՀՀ տարածքի ժայռապատկերների տեղը նշված է ըստ այժմյա մարզերի, Արցախինը՝ ըստ շրջանների, Մեծ Հայքի բռնազավթված տարածքներում՝ ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (աշխարհի՝ գաւառ)։

Արագածոտն), Գեղարդ (հայտ. 1991 թ., Կոտայք), Շուշի (տեղեկ. 1990 թ., Արցախ, Շուշի), Նեղոց (հրատ. 1991 թ., Լոռի), Լոռիքերդ (հայտ. 1992-93 թթ., Լոռի), Ջովունի (տեղեկ. 1992 թ., Կոտայք), Գավառ (հայտ. 1997 թ., Գեղարքունիք), Ապարանի ջրամբար (հայտ. 1986-87 թթ., 1999. Արագածոտն), Եղցատեղ (հրատ. 1999 թ., Արցախ Զարվաճառի շրջան), Ձորացքար (հայտ. 2000 թ., Սյունիք), Անիպեմզա (տեղեկ. 2001 թ., Շիրակ), Սուրբ Շուշանիկ (տեղեկ. 2001 թ., Արագածոտն), Գեղամավան (հայտ. 2002 թ., Արագածոտն), Գոշ (տեղեկ. 2002 թ., Տավուշ), Լճաշեն (տեղեկ. 2002 թ., Գեղարքունիք), Տիրաշեն և Հայկաձոր (տեղեկ. 2003 թ., Շիրակ):

Պատմական Հայաստանում ժայռապատկերների առկայության քարտեզ

Ինչպես պարզ երևում է քարտեզից, ուսումնասիրման համար մեզ մատչելի տարածքում (ՀՀ և Արցախ) ժայռապատկերային հնավայրերի աշխարհագրական խտությունը մեծ է: Բռնագավթված տարածքներում հնավայրերի նոսրության պատճառով լոկ վատ ուսումնասիրվածությունն է: Դա ակնհայտ է, քանզի Հայկական լեռնաշխարհում մշակույթն իր բոլոր ոլորտների դրսևորումներով բաշխված է գրեթե հավասարաչափ՝ դրա վկայությունն են հնագիտական, ազգագրական, լեզվաբանական փաստերը և հնամարդաբանական տվյալները: Լեռնաշխարհը ներկայանում է որպես մեկ ամբողջություն. մարդաբանական ու մշակութաբանական պատկերն անընդհատ է ըստ տարածության (մոտ 500.000 կմ²) և ժամանակի (հարյուր հազարավոր տարիներ): Հնդեվրոպական ժողովուրդների նախահայրենիք Հայկական լեռնաշխարհի միակ տեղաբնիկ տարրը՝ հայ ազգը, ձևավորվելով ու հարատևելով մինչև ներկայումս, բնականաբար, կրողն ու տերն է ողջ այդ մշակույթի: Ուստի, լեռնաշխարհի ամբողջ տարածքով մեկ սփռված բյուր-հազարավոր ժայռապատկերները ևս պետք է դրսևորեն թեմատիկ ու տարածական բաշխման այն օրինաչափությունները, որոնք առկա է ՀՀ և Արցախի տարածքների ժայռապատկերների դեպքում:

Հնդեվրոպական նախահայրենիքի լեզվաբանորեն տեղորոշումը և արտալեզվական մի շարք փաստեր՝ Հայկական լեռնաշխարհից վաղ բրոնզեդարյան մշակույթի պայթունաձև տարածման հնարավորության բացահայտումը, տոմարագիտական ու ժայռապատկերաբանական հետազոտությունները, օրինակ, աստղային, լուսնային և արեգակնային օրացույցների ծագման տեղի ու ժամանակի պարզաբանումը, ժայռապատկերների թեմատիկ և տարածական բաշխման ուրվագծումը և այլն, վկայում են հայ ժողովրդի, նրա մշակույթի և պետականության կարևոր դերը Հին Աշխարհի քաղաքակրթության ոլորտում, առավել հաստատելով հայ էթնոսի տեղաբնիկ լինելը և Հայկական լեռնաշխարհից էթնոմշակութային հզոր ալիքների տարածումը հարակից շրջաններ և ավելի հեռու:

Հետևաբար, Հայաստանը ժայռապատկերման օջախ է, և բնականաբար՝ այստեղ են նաև ժայռապատկերաբանության ակունքները: